

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BAŞLANGIC FONEMLƏRİN TRANSPOZİSİYASI

Məmmədova Günay İlqar qızı
Gəncə Dövlət universitetinin dissertantı
Gunay-zulka90@mail.ru

Xülasə: *Transpozisiya termini universal bir vahid kimi bir çox elm sahələrində işlənir. Dilçilikdə transpozisiya termini nitq elementlərinin dəyişməsi mənasında işlədilir. Nitq elementlərinin dəyişməsi ilə yanaşı derivativ prosesin baş verməsi kimi səciyyəyəldir.*

Transpozisiya hadisəsi bir dildə baş verən hadisə deyildir. Bu hadisə ayrı – ayrı dillərdə müşahidə edilir və universal xarakter daşıyır. İngilis və Azərbaycan dillərində prepozitiv transpozisiyanın universal derivativ xarakteri genetik proseslərlə bağlıdır. Belə ki, ilkin informasiya prosesində prepozitiv transpozisiya vasitəsi ilə eyni kökdən yaxınmənalı və bəzi hallarda isə əks mənalı sözlərin törəməsi baş vermişdir. Dillərin şəkildə formalaşma prosesində genetik transpozisiya öz əhəmiyyətini birmənalı şəkildə davam etdirə bilməmişdir. Belə ki, analitik-flektiv dillərdə başlangıç transpozisiyanın əhəmiyyəti inkişaf edərək prepozitiv sözyaratma üsullarından birinə çevrilmişdir. Həmçinin, prepozitiv elementlərin sözyaratma üsulu prefikslərin formalaşması ilə birlikdə həmahəng inkişaf etmişdir.

Aqlütinativ dillərdə isə silsilə sonşəkilçilərin formalaşması ilə prepozitiv transpozisiyanın derivativ xarakteri məhdudlaşmışdır. Lakin onların izləri itməmiş, müəyyən dərəcədə gizli və açıq şəkildə saxlanılmışdır. Müqayisəli tədqiqat nəticəsində həmin dil hadisəsinin genetik universallığı təyin edilir, aqlütinativ dillərdə gizli qalan mənalı analitik-flektiv dillərin materiallarının müqayisəsi əsasında bərpa edilir. Bu da genetik cəhətdən bütün dillərin bərabərhuquqlu inkişaf mərhələsindən keçmiş olduğunun bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: genealogiya, analitik-flektiv dillər, aqlütinasiya, derivasiya, informasiya

Ключевые слова: генеалогия, аналогично-флективные языки, агглютинация, деривация, информация

Key words: geneology, analytical-inflectional languages, agglutination, derivation, information

Transpozisiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur: transpositio-yeniləşdirmə [14]. Transpozisiya müxtəlif elm sahəsində işlənən universal bir termdir. Dilçilikdə bir sözlə bir nitq hissəsindən başqasına keçid mənası bildirir. Həmçinin transpozisiya termini geniş mənada linqvistik elementlərin yerdəyişməsi mənasında işlənir. Başlangıç elementlərin transpozisiyası dildə sadə bir yerdəyişmə və ya fərqləndirmə hesab olunmur. Çünki transpozisiya üzrə dəyişmədə elə elementlər qarşılaşdırılır ki, onlardakı fərqlənmələr derivativ xarakter daşıya bilsin. Başqa sözlə, transpozisiya dəyişmələri üzrə müqayisələr təsadüfi elementlər üzrə yox, eyni kökə bağlı olan mənə xüsusiyyətləri üzrə aparılır. Belə fərqlənmələr üzrə eyni sözlə mənə əlaqəli digər sözlərin formalaşması universal xarakter daşıdığından həm Azərbaycan və həm də ingilis dilində oxşar hadisələrin baş verdiyi müşahidə edilir. Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar hadisələrin baş verməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, onların geneoloji təbiətində oxşar hadisələr mövcud olmuşdur. Xüsusən sözyaratma prosesində oxşar hadisələrin baş verməsi dillərin genealogiyasında aparıcı istiqamətlərdən biri kimi meydana çıxmışdır. İlkin informasiya mərhələsində sözyaratma prosesi daim genişlənməkdə olan anlayışların tənzimlənməsində axtarış yolu keçmişdir. Şəkilçilərin inkişaf etmədiyi bir dövrdə bu axtarış müxtəlif üsulların meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir ki, onlardan biri də başlangıçdakı fonetik elementlərin transpozisiyası kimi baş vermişdir. Şəkilçisizlik mərhələsi sonrakı prosesdə meydana çıxdığı üçün oxşar linqvistik hadisələr bütün informasiya dillərində, o cümlədən Azərbaycan və ingilis

dillərində də ümumi əsaslara malik olmuşdur. Bu proses bütün dillərdə təbii bir hadisə kimi yaranmış, inkişaf etmiş, sonrakı proseslərdə isə dillər üzrə onların ənənəvi ritmində fərqlənmələr əmələ gəlmişdir.

Belə ki, analitik-flektiv dillərdə prepozitiv dəyişmələr prefikslərin formalaşmasına təminat yaratmış, aqlütinativ dillərdə isə həmin tipli dəyişmələrin derivativ xarakteri məhdudlaşmışdır. Ona görə də aqlütinativ dillərdə prepozitiv dəyişmələrin derivativliyinin göstəricisi kimi müəyyən izlər saxlanılmışdır. Müasir tədqiqatlarda da başlanğıc elementlərin müqayisəli-qarşılaşdırma üsulu ilə təhlili aqlütinativ dillərə məxsus derivativ xassəli prepozitiv transpozisiyaların ortaya çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Dillərarası genetik universallıqların öyrənilməsində və onların rekonstruksiya-sında bu çox mühüm olduğu qədər də səmərəli bir üsuldur. Ancaq indiyə kimi aparılmış tədqiqatların bir çoxunda dillərin genetik universallığı nəzərə alınmadan, onlara daha çox tipoloji baxımdan yanaşdığından, həmçinin dillərin tipoloji bölgü prinsiplərinin tələblərindən kənara çıxmadan fikir yürüdüldüyü üçün alınan nəticələr əksər hallarda özünü doğrultmamışdır. Hətta dillərin quruluşu barədə irəli sürülən fikirlərin barəsində belə bir iddia ortaya qoyulmuşdur ki, guya dillər anadangəlmə köksözü, analitik-flektiv, aqlütinativ və s. tipoloji xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ancaq məsələyə dillərin ilkin informasiya imkanları baxımından yanaşdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların genealoji təbiətində bir çox universal hadisələr baş vermişdir. Müqayisəli tədqiqatların əsas vəzifələrindən biri də məhz belə oxşarlıq və universallıqların öyrənilməsindən ibarətdir. Sözlərdə başlanğıc elementlərin təhlilinə dair aparılan tədqiqatlarda da məhz belə bir həqiqətin təsbit olunması müşahidə edilir ki, başlanğıc elementlərdə əmələ gəlmiş transpozisiyalar təsadüfi xarakter daşıyır. Onların dəyişməsi və fərqlənməsi sözdəyişdiricilik prosesi ilə müşayiət edilmişdir. Həm də bu proses hər hansı dil tipinə aid olmayıb universal xarakter daşıyır [1; 92, 116, 172; 5, 85-91; 6, 90; 8, 62-63; 9, 167; 10, 86; 11, 90].

Aparılan tədqiqatların hamısında əlbəttə ki, eyni fikirlər təkrar deyilmiş, bunların hər birində başlanğıc elementlərin dəyişməsinin müxtəlif səbəb və nəticələri barədə mülahizə söylənilir. Ancaq ümumi fikir bundan ibarətdir ki, başlanğıc elementlərdəki dəyişmələr təsadüfi yox, söztörəməsinin üsul və qaydalarından biri kimi baş vermişdir. Başlanğıc elementlərin fonetik xarakteristikası barədə deyilən fikirlərdən bəziləri isə əlbəttə ki, birmənalı qarşılanma bilməz. Bu da dillərin bəzilərində, xüsusən, türk dillərində ilkin başlanğıcın birbaşa kar samitlərdən ibarət olması ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, ilkin başlanğıcda kar samitlərin rolunu və əhəmiyyətini artırmaq olmaz. Ancaq bu demək deyildir ki, ilkin informasiya mərhələsində cingiltili samitlərin və eyni zamanda saitlərin rolu olmamışdır. Dil faktlarının tədqiqi təcrübəsi göstərir ki, sait səslər və samitlər informasiya ötürücülüüyündə daim fəal mövqeyə malik olmuşlar. Faktik materiallar üzrə aparılan təhlillərdən də görünür ki, məhz sözlərin mənalı vahid kimi formalaşması fonetik elementlərin nitq üçün sıralanması mərhələsində baş verə bilərdi. Bu halda əlbəttə ki, başlanğıc üçün onların hər birinin özünəməxsus fonosemantik mövqeyinin mümkünlüyü istisna sayılmamalıdır.

Məhz ingilis və Azərbaycan dili nümunələrinin təhlilində də başlanğıc elementlərin transpozitiv dəyişmələrində universal xarakter daşıyan derivativ proseslər üçün sait və samitlərin mövqeyini aydın şəkildə müşahidə etmək olar. İngilis dili nümunələrində saitlərin prepozitiv mövqedəki transpozisiya üzrə baş verən derivativ xüsusiyyətlərini müvafiq nümunələrdə təsbit etmək mümkündür. Məsələn, başlanğıcda a-o saitlərinin transpozisiyası ilə *ablate* (amputasiya etmək, kəsmək) – *oblatin* (kəsmək, qurban kəsmək); *abuse* (təhqir) – *obloguy* (əsəbləşdirmə, təhqiretmə) sözlərində ümumi anlayışın mühafizəsi əsasında yeni məna ifadə edən söz formalaşmışdır. Bunun kimi a-e saitlərinin başlanğıcdakı transpozisiyası əsasında da ümumi anlayışı özündə saxlayan yeni mənalı digər bir söz yaranır: *affect* (həyacan, təşviş) – *effect* (nəticə, effect, təsir, hərəkət); *along* (boyunca,

uzunmüddətli etmək, müddətini uzatmaq), *elongation*, *elongate* (vaxtını uzatmaq, uzunmüddətli etmək, müddətini uzatmaq).

Prepozitiv mövqedə *a-e* saitlərinin dəyişməsi üzrə həmçinin eyni kökdən yaxınmənalı sözlə yanaşı əksmənalı sözün düzəlməsi də müşahidə edilir: *attach* (yapışdırmaq) – *ettace* (silib yox etmək).

Eyni kökdən əksmənalı sözlərin düzəlməsi anomaliya deyil, qanunauyğunluqdur. İlkin informasiya mərhələsində bu da sözdüzəltmənin bir üsulu kimi maraq doğurur. Azərbaycan dilində də oxşar hadisələrin baş verməsi istisna olmamışdır. Məsələn, *a-ü* saitlərinin keçidi ilə: *alt-üst*, *a-u* saitlərinin keçidi ilə *az-uz* morfemləri yaranmışdır ki, *ast* tərkibindən düzələn *astar* (alt, üz, aşağı üz) sözü ilə yuxarı *üz* mənasındakı *üst* sözü əks mənə bildirir. Həmçinin, gödək, azlıq mənası bildirən *az* ilə *uz* –morfemindən düzələn *uzun* sözü bir-birinin əksini bildirən mənə xüsusiyyəti ilə səciyyələndir.

İngilis dilində saitlərin transpozisiyası kimi samitlərin transpozisiyasında eyni köklü sözlərin formalaşdığı müşahidə edilir. Məsələn: *b-p* samitlərinin başlanğıcda dəyişməsi üzrə *balk* (sərhəd, maneə) sözündən *poll* (çəpər, hasar, hasarlama, hüddud); *beak* (dimdik, burun, çıxıntı) sözündən *peak* (burun, ən uca zirvə), *bony* (çox arıq, zəif) sözündən *pony* (alçaqboylu, kiçik, sısqı) sözləri düzəlmişdir. Həmçinin, başlanğıcda *t-d* transpozisiyası üzrə *tangle* (qarışıqlıq, dolaşıqlıq) – *dangle* (sallanmaq); *tough* (sıx, elastik)-*daugh* (xəmir, pasta); *tump* (tələsik) – *dump* (zibil topası) kimi sözlər düzəlmişdir. Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq ingilis dilində iki samitlə ifadə olunan affrikat xarakterli fonetik elementlər də mövcuddur. Həmin elementlərin başlanğıcında saf tələffüzlü samitlərlə qarşılıqlı transpozisiyası da müşahidə edilir. Bunları *c-ch* samitlərinin keçidi ilə *canal* (kanal)-*channel* (kanal, boğaz, məcrə); *case* (hadisə, hal-vəziyyət)-*chase* (izləmə) sözlərinin, *c-sh* samitlərinin dəyişməsi ilə *cord* (kəndir) – *shord* (sim, tel) və s. sözlərinin yaranmasında müşahidə etmək olur. Sait keçidlərində olduğu kimi ingilis dili sözlərinin başlanğıcındakı samit dəyişməsində də eyni köklü sözlərdən əksmənalı sözlər düzəldiyini görmək olur. Məsələn, başlanğıcda *p-b* samitlərinin keçidi ilə formalaşmış *pest* (bəla, fəlakət) – *best* (əla, ən yaxşı) kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar. Azərbaycan dilində də oxşar fonetik baş verməsi başlanğıcdakı *q-d* samitlərinin dəyişməsində müşahidə edilir. Məsələn, *qanmaq* sözünün ümumi anlayışı *bilmək* mənası ilə səciyyələndir. Sözün başlanğıcındakı *q* samitinin *d* samiti ilə transpozisiyası nəticəsində *danmaq* sözü yaranır [13, 113] ki, bu da bildiyini inkar etmək mənası ilə anlaşılar.

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də genetik universalıqla başlanğıcda sait elementlərinin transpozisiyası üzrə eyni mənşəli sözlərdən yaxın mənə bildirən yeni variantların yaranması müşahidə olunur. Azərbaycan dilində şəkilçiləşmə dövrünün təsiri ilə monosillabik köklərdə dəyişmə prosesi analitik-flektiv dillərdəkindən daha güclü baş verdiyi səbəbindən informasiya intensivliyi məhdudlaşan bir qrup sözlərdə müstəqillik pozulur. Onların ilkin mənası isə sözə qoşulan şəkilçinin hesabına bərpa edilir. Həmçinin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, monosillabik kök morfemlər ononimlik xüsusiyyətinə malik olur. Odur ki, Azərbaycan dilində oxşar genetik köklərin müəyyənləşdirilməsi üçün birinci növbədə kökləri bərpa etmək, daha sonra isə onların omonim keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində *a-u* saitlərinin transpozisiyası üzrə baş verən köklərin özü bu cəhətdən səciyyəlidir. Başlanğıcda *a-u* saitlərinin dəyişməsi üzrə formalaşan *al-ul* köklərində *al* – tərkibi *al-* (almaq feili), *al* – (qırmızı), *al-* (hiylə) kimi omonim mənələrə malikdir.

Al kökü həmçinin, *kəsmək* mənalı *almaz*, *alışma* (iri paylara bölünmək) kimi sözlərin formalaşmasında iştirak edir. *Al* – kökündən *a-u* dəyişməsi üzrə yaranan *ül* – kökü də *ülgüc* (kəsmək üçün işlədilən alət) və *ülüşmə* (xırda tikələrə bölünən pay) kimi sözlər əmələ gəlmişdir. *Ül* kökündən düzələn *kəsmək* mənalı *ülüs* sözü də düzəlmişdir ki, bu söz daha çox dialektlərdə işlənir. “Qonşumuz bizə bir *ülüş* halva verdi [2, 476]. *Ülüş* sözünə xırda pay

bölgüsü mənasında Göytürk mənbələrində də rast gəlmək olur: “Tənrilərlə on *ülüş* bolsun” (İlk pay qoy Tanrının olsun)” [3, 625].

Başlanğıcda saitlərin derivativ transpozisiyasına *a-o* saitlərinin dəyişməsi üzrə formalaşmış sözlərdə də rast gəlmək olur. Həmin saitlərin dəyişməsi isə düzələn *ay-oy* köklərinin yaxınmənalı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onların omonimlik xassəsini aydınlaşdırmaq və kök müstəqilliyini bərpa etmək lazımi gəlir. *Ay-* kökü omonim kimi səma cismi mənasında işlənməklə həm də *ayıq, ayrı* kimi sözlərin tərkib hissəsini təşkil edir. *Ay* – kökü həm də *danışmaq, demək* mənalарında arxaıkləşmiş söz hesab olunur. “Bilgə Tonyukuk bana *aydı*” (Bilgə Tonyukuk mənə dedi) [3,25]. *Ay* kökünün *demək* mənası həmçinin yerli dialektlərdə də saxlanılır: “O maa söz *aydı*” [2,26]. *Oy* kökünün danışmaq, deməklə söyləməklə bağlı mənası isə *öyünmək* (özünü tərifləmək), *öymək* (kimisə tərifləmək), *öyüd* (nəsihət) sözlərində qalmışdır. Bu köklə bağlı *öyrən, öyrət* sözlərində də danışmaq, demək mənalарının izi qalmaqdadır.

Prepozitiv mövqedə saitlərdəki kimi samit keçidlərinin hesabını da yeni söz törəməsi baş vermişdir. Propozitiv mövqedə səslərin dəyişməsinin fonetik söz yaradıcılığı kimi qeydə alınması ilə yanaşı həmin hadisənin universal xarakteri mövcud tədqiqat əsərlərində istisna edilmir [4, 77-245; 7,3-38].

Azərbaycan dilində başlanğıc samitlərin dəyişməsi ilə sözyaratma baş verməsini *t-d*, *c-y*, *d-c* və digər transpozitiv fərqlənmələrdə müşahidə etmək olur. *T-d* samitlərinin fərqlənməsi ilə Azərbaycan dilində *tik* (tikmək, qurmaq, hörmək, ucaltmaq) və *dik* (hündür, dikəlmiş, dikəltmək, dik dayanmaq) kimi monosillabik kök morfemlər formalaşmışdır. Əlavə şərhə ehtiyac olmadan demək lazımdır ki, bu kök morfemlər öz müstəqilliyini saxlayır və onlarda omonimliklə yanaşı rekonstruksiya işi problem yaratmır. *C-y* samitlərinin transpozisiyası ilə əlaqədar baş verən derivasiya prosesini *cır* – (cırmaq, cırmaqlamaq, cırıq, cırıq-cırıq etmək) və *yır-* kökü əsasında formalaşmış *yirtmaq, yırtıq* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur. Həmçinin, başlanğıcda *d-ç* samitlərinin dəyişməsi ilə yaranan *dön* (dönmək, döndərmək, dönüş) və *çön* (çöndər, çönmüş) kimi sözlərdə prepozitiv transpozisiyanın derivativ nəticəsini görmək mümkündür. Həm Azərbaycan və həm də ingilis dilində bu tipli nümunələr əlbəttə ki, son deyildir. Onların bünövrəsi genetik xarakter daşıdığı kimi nəticəsi müasir mərhələdə də müşahidə olunur. Fərq ondadır ki, analitik-flektiv dillərdən biri kimi ingilis dilində bu proses aktivdir, Azərbaycan dilində isə aqlütinasiya həmin prosesdə məhdudiyyət yaratmışdır. Bunun əvəzində isə Azərbaycan dilində sonşəkilçilik derivasiyası fəallaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. Elmlər Akademiyası nəşr., 1964, 399
3. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1960, 676 с.
4. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата, Наука, 1986, 272 с.
5. Гаджиева Н.З. К истории анлаута в тюркских языках//Тюркологическая исследования, Москва, Наука, 1976, с. 85-91
6. Гаджиева Н.З. Глухое начало слова в тюркском языке// Совесткая тюркология. Баку, 1973, №4, с. 87-99
7. Ганиев Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казан, Татарское книжное изд., 1973, 39 с.
8. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, Высшая школа, 1977, 312 с.
9. Общее языкознание. под.ред. Б.А. Серебренникова в.3-хч., ч.І., Москва, Наука, 1972, 566 с.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознание. Москва, Просвещение, 1975, 271 с.

11. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Səs keçidləri. 2-hissədə, I h., Gəncə, Gəncə İcra Mətbəəsi, 1994, 79 s.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s.
13. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil. 2017, 184 s.
14. www.google.com/search

DERIVATION OF POSTFIXES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Gunay Mammadova Ilgar

Summary

The term transposition is used in many fields of science as a universal unit. In linguistics, the term transposition is used to mean the change of speech elements. It is characterized by the occurrence of a derivative process along with the change of speech elements.

Transposition is not an event in one language. This phenomenon is observed in different languages and is universal. The universal derivative nature of prepositional transposition in English and Azerbaijani languages is related to genetic processes. Thus, in the process of primary information, through prepositional transposition, words of the same root and in some cases opposite meanings were derived. In the process of language formation, genetic transposition has not been able to unequivocally continue its traditions. Thus, the traditions of initial transposition in analytic-inflected languages have developed and become one of the methods of prepositional speech. Also, the method of word formation of prepositive elements has developed in harmony with the formation of prefixes.

In agglutinative languages, the derivative nature of prepositional transposition is limited by the formation of a series of suffixes. However, their traces have not disappeared, and to some extent have been kept secret and open. As a result of comparative research, the genetic universality of the linguistic phenomenon is determined, the hidden meanings in agglutinative languages are restored on the basis of comparison of materials of analytical-inflected languages. This is a clear example of the fact that all languages are genetically equal.

ВЫВОД ПОСТФИКСОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Гюнай Мамедова Илгар кызы

Резюме

Термин транспозиция используется во многих областях науки как универсальная единица. В лингвистике термин транспозиция используется для обозначения изменения элементов речи. Для него характерно возникновение производного процесса вместе с изменением элементов речи.

Транспозиция - это не событие на одном языке. Это явление наблюдается в разных языках и носит универсальный характер. Универсальная производная природа предложного транспонирования в английском и азербайджанском языках связана с генетическими процессами. Таким образом, в процессе первичной информации посредством предложного транспонирования были получены слова одного корня, а в некоторых случаях и противоположных значений. В процессе формирования языка генетическая транспозиция не смогла однозначно продолжить свои традиции. Таким образом, традиции начального транспонирования в аналитически изменяемых языках сложились и стали одним из методов предложной речи. Также в гармонии с образованием префиксов развился способ словообразования предельных элементов.

В агглютинативных языках производная природа предложного транспонирования ограничивается образованием ряда суффиксов. Однако их следы никуда не делись и до некоторой степени держались в секрете и были открыты. В результате сравнительного исследования определяется генетическая универсальность языкового феномена, восстанавливаются скрытые смыслы в агглютинативных языках на основе сравнения материалов аналитически-склонных языков. Это наглядный пример того, что все языки генетически равны.

Rəyçi prof. Yusifov M.İ.

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il

UOT:81.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM VARIANTLAR

Nəsimova Gülnara Şaməddin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gulnarnsibova6@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan dilində omonimlərin formalaşma üsulları çox zəngin olmuşdur. Şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu kimi omonimlər tarixən yeni sözyaratma prosesində mühüm rola malik olmuşdur. İlk monosillabizm mərhələsində insan və ətraf mühit münasibətlərinin genişlənməsi sayəsində informasiya aktivliyi canlanmağa başlamış, əşya və hadisələrin adlandırılması üçün yeni anlayışlar yaranmağa başlamışdır. Həmin mərhələdə yeni anlayışların ifadə olunması üçün baş verən tələbatə uyğun söz modelinin formalaşması imkanları məhdudiyyətlə üzləşmişdir. Başqa sözlə, dil strukturu güclü informasiya axını qarşısında yeni modellərin yaranmasına baş verən tələbatı ödəyə bilməmişdir. Odur ki, yeni anlayışların ifadəsi üçün dildə mövcud olan modellər aparıcı mövqeyə keçmişdir. Bu mərhələdə baş verən omonim tipləri isim və ya feili nitq hissələrinə aidiyyətindən asılı olmayaraq oxşar semantik mühit çərçivəsindəki dil vahidləri əsasında formalaşmışlar. Sonrakı mərhələdə isə dildə baş vermiş monosillabik model bolluğu hətta mənaca bir-biri ilə əlaqəsi olmayan monosillablarda da əhatə etmişdir. Belə omonim cərgələri tam müstəqil mənaya malik olan sözlərdən təşkil olunduğu üçün onların ənənəvi omonimlərdən fərqləndirilməsi məqsədi ilə bu məqalədə şərti omonim variantları ifadəsindən istifadə edilir. Omonim variantları Azərbaycan dilində zəngin olan monosillabik köklər üzərində qurulduğundan onların təkamül prosesində zəngin ənənələr formalaşmışdır. Belə omonimlər bir dilin özündəki monosillablarda qurulduğundan onlar təsadüfi yox, tamamilə qanunauyğun əsaslar üzərində inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: eyniköklülük, variantlılıq, semantik mühit, derivasiya prosesi, təkamül

Ключевые слова: однокоренность, вариантность, семантическая среда, деривационный процесс, эволюция

Key words: single rootness, variance, semantic environment, derivation process, evolution

Azərbaycan dilində eyniköklü, əsl və məcazi omonimlər olduğu kimi eyniköklü olmayan, kök cəhətdən zahiri oxşarlıq nümayiş etdirən omonim variantları da mövcuddur. Monosillabizm mərhələsində informasiyaların eyniköklü omonimlərlə ifadəsi intensivləşdiyindən sonrakı mərhələdə də omonimlərin oxşar köklər üzərində bərqərar olunması davamlı bir ənənəyə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində eyni mənşəli kökdən törəyən omonimlərlə yanaşı oxşar kök əsasında formalaşan omonim tipləri də meydana gəlmişdir. Dilçilikdə omonimlərin mənaca bir-birindən fərqli anlayışları bildirməsi barədəki fikirlər